

La tinta negra i vermella: els còdexs mesoamericans

Aquest article es va publicar a <http://hipatia.uab.es/exposicions/codex/article.htm> el febrer de 2006

- Un dia qualsevol t'ensenyaré uns papers que tinc arraconats a casa. Els vaig heretar del meu pare (no em va deixar gran cosa més, saps?) i ell els havia rebuts de l'avi. Estic segur que, tafaner com ets, t'agradarà de veure'ls.

Vaig tenir un sobresalt. ¿No foren pictogrames? ¿No fora un providencial còdex que s'hagués salvat de la sistemàtica destrucció dels colonitzadors? La idea de tenir-ne un a les mans em trasbalsava. Oblidant-me del nàhoa perquè calia anar per feina i sobre segur vaig preguntar-li:

- ¿Tienen monitos?

La meua eufòria embarbussada va sorprendre el meu amic. Va dir:

- No, mano. Pura letra. Son un chorro de hojas. Chorrocintas.

Vaig dir-li que ja no faria res més de bo que no hagués vist aquells papers. I devia fer-ho amb un accent tan sincer, tan apassionat que en Daniel va dir-me en nàhoa:

- *In quetsal-lin patlahuac ipanye nicmatiyectlimocuic*

És una antiquíssima metàfora, plena d'intenció poètica, amb la qual em regreïava la meua anterior vehemència: "M'agrada el teu cant perquè sembla plomatge fi":

- *lcnel-lili* – vaig fer, commogut.

Paraules d'Opòtom el vell. Avel-lí Artís-Gener, Tisner

¿És possible transmetre la paraula de forma ja no absoluta sinó simplement acceptable a un sistema gràfic de representació? En principi no sembla fàcil. La paraula, l'expressió oral, va acompanyada del gest, del to i del volum de la nostra veu. No, la transcripció no és fàcil.

Però, encara més, ¿existeix una operació capaç de reduir l'expressió lingüística verbal i escrita d'una llengua i d'una cultura als paràmetres gràfics dissenyats per una tradició lingüística i cultural completament alienes?

Si aconseguir el primer objectiu ja és difícil, aquest segon cas és poc menys que impossible: es perdran tants matisos! Però, d'altra banda el signe sonor ha estat intangible fins no fa gaire i el llenguatge escrit ens ha permès transmetre idees i històries a persones allunyades en el temps i en l'espai. Potser el llenguatge escrit no aconsegueix fer-nos arribar tots els detalls ni tots els matisos però, en el fons, ens permet comunicar-nos amb els absents i amb els que no han nascut encara.

Doncs bé, aquest és justament el cas dels *amoxtlí*, nom en nàhua dels còdexs mesoamericans, textos que parteixen d'una realitat cultural i d'una estructura escrita molt diferents de la nostra. Amb tot, i malgrat les dificultats d'interpretació, creiem que la seva bellesa i la petita part de l'univers precolombí que ens deixen intuir són dos motius suficients per intentar apropar-nos als seus codis i, si no entendre'ls totalment, com a mínim començar a conèixer-los i a valorar-los.

L'intent de comprensió del món precolombí per part d'Occident va començar molt d'hora, amb els religiosos que van arribar a Amèrica amb l'objectiu d'evangelitzar. Aquest objectiu és el que converteix la feina dels primers missioners en una font d'informació molt valuosa sobre la vida, la cultura, l'art i la religió dels pobles amerindis. Sense les seves cròniques, els seus vocabularis de les diferents llengües¹, la seva recopilació de dades a través dels seus informants, ens trobaríem en una situació de desconeixement del passat precolombí molt superior a la que tenim. Podem afirmar que, gràcies al seu desig d'acabar amb el que consideren "idolatries", en conserven memòria. No obstant això, i a causa de l'objectiu que els mou, també són culpables en part de la desaparició d'una part important del testimoni escrit dels pobles amerindis. Zumárraga² i Landa³ ordenen la crema indiscriminada de còdexs mesoamericans i molt pocs exemplars resisteixen les fogueres d'aquests dos bisbes. És per això que la major part dels còdexs que ens han arribat es van escriure ja en època colonial.

Origen i evolució de l'escriptura als còdexs mesoamericans

Sembla que les formes d'escriptura mesoamericanes tenen el seu origen durant Període Preclàssic, a començaments de la cultura olmeca. Tot i que s'ha discutit molt si els olmeques van desenvolupar o no un sistema d'escriptura, el fet és que van utilitzar signes amb registres calendàrics. Però els sistemes d'escriptura que han arribat fins a nosaltres són els que van desenvolupar maies, mixtecos, zapotecos i mexiques que produeixen, transmeten i retenen els coneixements utilitzant paral·lelament la imatge i el discurs oral (poesia i cant com a mnemotècnia). Així, pictogrames, ideogrames i signes fonètics (la imatge en definitiva), acompanyats de l'oralitat, conformen el sistema d'escriptura dels pobles amerindis precolombins. A Mesoamèrica, imatge i expressió oral es complementen. A més, pictogrames, ideogrames i símbols fonètics són simultanis en el mateix document.

La literatura ameríndia prehistòrica fou a Mesoamèrica molt abundant i variada, malgrat els pocs exemples que es van salvar de la destrucció i els dubtes que encara hi ha al voltant de la datació de molts dels documents que ens han arribat, la majoria del període Postclàssic i dels primers temps de la Colònia. De molts pocs es pot afirmar amb seguretat que siguin prehistòrics. Tot o això, els amerindis van narrar els seus mites d'origen, els esdeveniments astronòmics, les migracions, les guerres, van cartografiar el territori i van comptabilitzar collites i tributs. Hi ha documents calendàrics i rituals, econòmics, històrics i topogràfics que, ja anteriors o immediatament posteriors a l'arribada dels europeus, en donen testimoni.

Tlacuilo: el pintor

*El pintor: la tinta negra i vermella,
artista, creador de coses amb l'aigua negra.
Dissenya les coses amb el carbó, les dibuixa,
prepara el color negre, el mol, l'aplica.
El bon pintor: entès, Déu en el seu cor,
divinitza amb el seu cor les coses,
diàloga amb el seu propi cor.
Coneix els colors, els aplica, fa ombres;
dibuixa els peu, les cares,
traça les ombres, aconsegueix un acabat perfecte.
Tots els colors aplica a les coses,
com si fos un tolteca,
pinta els colors de totes les flors.*

El *tlacuilo* és l'encarregat de registrar sobre el paper tots aquells esdeveniments que es consideren dignes de ser recordats i ho fa, com ja hem dit abans, utilitzant indistintament tres tipus de signes: els pictogràfics (que representen objectes), els ideogrames (que representen idees) i els codis fonètics (que representen lletres i síl·labes).

Els materials emprats com a suport dels còdexs són el pergamí de cérvol, el paper *amate* (*amatl*), la tela de cotó i el paper obtingut de la fibra del *maguey*. A més, esteles i pintures murals recullen també una part important de la història dels pobles precolombins.

El pintor prehistòric desconeix la perspectiva tridimensional i utilitza el que podríem denominar la "perspectiva planigràfica", que redueix la realitat a un sol pla, ja sigui frontal o de perfil, en funció de la vista que mostri amb més claredat la figura a representar. Aquest sistema de representació implica que, de vegades, el pintor dibuixa moviments anatòmics impossibles o edificis que no s'aguanten.

A més, a poc a poc, l'evolució dels pictogrames fa que, poc temps abans de la conquesta, el *tlacuilo* ja hagi esquematitzat i estilitzat tant el dibuix en benefici de la rapidesa i de la claredat que en alguns casos es faci difícil reconèixer l'objecte representat. Per tant, el món ja no es mostra tal com és sinó de manera molt més simbòlica.

Quant a la composició de la superfície, l'allunyament es pinta a través de l'abatiment de plans. Així, el que és aprop es dibuixa a la part inferior del paper i el que està lluny a la part superior, però no es veu més petit ni a partir de cap punt de fuga.

Els colors més habituals de la tinta són el vermell i el negre i, justament per això, aquests dos colors es consideren els colors de la saviesa en el món mesoamericà.

Finalment, el punt de vista del pintor també és diferent del de la nostra tradició. La superfície sobre la que "s'escriu-pintant" representa la terra i el pintor s'hi situa de front i d'esquena al cel. És per això que tampoc hi ha línia d'horitzó ni línia de terra i, és clar, no cal donar base als objectes, que "volen" sobre del paper. La perspectiva sempre és frontal i l'objecte sempre es representa pla.

Sistemes d'escriptura

Els maies

L'escriptura maia és, indiscutiblement, d'una gran bellesa però també d'una gran complexitat, la qual cosa fa que encara no s'hagi pogut desxifrar del tot. Gairebé des d'un bon començament se li va donar el nom d'escriptura jeroglífica perquè se la va comparar amb l'escriptura egípcia. Actualment se la coneix com a escriptura logo-sil·làbica atesa la seva estructura entre ideogràfica i sil·làbica que explicarem breument a continuació.

Com ja hem comentat, dels seus còdexs se'n conserven molt pocs i no n'hi ha cap d'històric. Paradoxalment el responsable de la desaparició en un "auto de fe" de la major part de documents escrits dels pobles maies, Fra Diego de Landa, és també qui dona la clau del seu desxiframent en el seu llibre *Relación de las cosas del Yucatán* on recull un sil·labari que ell, això sí, mig confon amb un abecedari.

Sembla que el sistema d'escriptura es va desenvolupar entre el 250 i el 600 de la nostra era i que ja durant el període Clàssic Tardà (650-900 dC) es van anar afegint signes nous. Aquests signes reben el nom de glifs. Actualment es creu que hi havia al voltant de 820 signes, dels quals n'hi ha de principals, 370 de secundaris i la resta són el que es denomina glif-retrat. Com en totes les escriptures mesoamericanes hi ha pictogrames i fonogrames que conformen una sistema de tipus ideogràfic amb tres tipus fonamentals de glifs: metàforagrames (un escut simbolitza la guerra i una pell de jaguar el cel estrellat), atributius (identifiquen l'objecte o el concepte a partir dels seus atributs) i determinatius (son afixos que modifiquen el glif inicial).

Cada jeroglífic està compost per un glif principal i uns cartutxos que l'emmarquen, els afixos. D'aquesta manera un glif que representa un objecte es pot convertir en el nom d'una ciutat mitjançant un sufix locatiu.

Es llegeix seguint les mateixes pautes que l'escriptura llatina, d'esquerra a dreta i de dalt a baix.

Els mexiques

Tant perquè els mexiques eren el poble dominant a Mesoamèrica en el moment immediatament anterior a la conquesta com pel fet que la seva llengua, el nàhoa, era la llengua franca en la major part del territori, els documents escrits amb el seu sistema d'escriptura o en transcripcions al sistema llatí són els més nombrosos.

No hi ha dubte de la gran importància que la societat mexicana donava a l'escriptura dels còdexs. Sabem pels cronistes que existien les *amoxcalli*, les cases dels còdexs i que hi havia uns homes designats per interpretar-los, per llegir-los, coneguts com a *tlatimini* (els qui saben les coses) o com *amoxhuaque* (els qui tenen els còdexs). Els poemes nahòes ens en parlen:

*Els qui miren
Els qui expliquen
els qui giren sorollosament
els fulls dels llibres de pintures.
Els qui tenen sota el seu poder
la tinta negra i la vermella, les pintures.
Els ens porten, ens guien,
ens diuen el camí.*

D'altra banda, i com ja hem indicat més amunt, la memorització de textos complementava els còdexs. De fet als *calmécac* s'aprenia la tradició i s'aprenia en forma de poema, cosa que en facilitava la memorització i donava les bases per a la interpretació de les "pintures" dels còdexs. I d'aquí la importància del poeta, *cuicapicqui*, que no és només un artista sinó també el transmissor de la tradició històrica i filosòfica del món nàhoa:

*Jo canto les pintures del llibre,
el vaig desplegant,
sóc com un florit papagai,
faig parlar els còdexs,
a l'interior de la casa de les pintures.*

El llibre i la paraula es combinen i, per als nois de famílies nobles l'aprenentatge de la retòrica als *calmécac*, el llenguatge noble, que els permetia expressar-se amb elegància, era imprescindible. Hi havia savis capaços de memoritzar els *Huehuetlahtolli* (l'antiga paraula) i de declamar-ne una part determinada en el moment més apropiat. De fet, la *itoloca*, que podríem traduir com la tradició, és allò que es diu, allò que es recorda.

A més, igual que d'altres escriptures de la zona occidental de Mesoamèrica en el període Post clàssic, els mexiques combinen amb la memòria oral diferents procediments de notació en la seva escriptura, procediments que es complementen.

En efecte, dins dels còdexs mexiques hi trobem pictogrames, pictogrames que es caracteritzen per ser molt esquemàtics: l'aigua es representa com un raig d'aigua, la muntanya per un petit turó; ideogrames que freqüentment representen conceptes abstractes; *Téotl* (Déu) a partir del disc solar i *Xochiyaoyotl* (Guerra Florida) a partir de l'aigua i el foc. Finalment, els fonogrames van arribar a representar síl·labes a través d'objectes els noms dels quals en contenen el so. Normalment es tracta de glifs derivats d'ideogrames. N'hi ha de monosil·làbics, que representen determinats afixos.

L'inventari de signes encara no s'ha fixat amb exactitud. De fet, sembla es tracta d'un sistema obert on el *tlacuiló* té una certa llibertat d'elecció i de creació de signes.

Tot i ser els més nombrosos, se'n conserven pocs. Ara bé, seria inexacte culpar-ne del tot els conqueridors. Pel que fa als còdexs històrics dels pobles de la Vall de Mèxic conquerits pels tenochques hem de dir que el *tlatoani* Itzcóatl, per consell de Tlacaélel, en fa destruir els còdexs i reescriu la història per tal de legitimar els mexiques com a senyors de la vall:

*Es guardava la història.
Però en aquell moment fou cremada.
Quan regnà Itzcóatl, a Mèxic.
Es va prendre una resolució,
els senyors mexiques varen dir:
No convé que tota la gent
conegui les pintures.
Els que estan subjectes [el poble],
es farien malbé
i la terra aniria torta,
perquè allà hi guarden molta mentida,
i molts hi han estat tinguts per déus.*

Els còdexs colonials i els primers textos escrits en nàhua i altres llengües mesoamericanes usant l'alfabet llatí.

En el període de transició que van representar els 80 anys entre la conquesta i els primers anys de la Colònia, imatge i alfabet es van integrar i van generar una gran quantitat de documents que culturalment podríem denominar mestissos. De fet, en molts d'ells la imatge es transforma en una il·lustració d'allò que s'escriu. Amb tot, encara persisteixen còdexs de tradició prehispanica amb algunes anotacions al marge en nàhoa o en espanyol utilitzant l'alfabet llatí. És una situació que es manté durant el segle XVI però la tradició ameríndia es perd durant el XVII i és totalment substituïda pel sistema d'escriptura europeu.

Un exemple important el tenim en el *Còdex Florent* obra de Fra Bernardino de Sahagún i els seus informants. És un còdex bilingüe (nàhoa-castellà) d'una gran importància per al coneixement de la societat mexicana prehispanica. Diu Sahagún en la introducció de la seva obra:

“Pero eché los fundamentos para (que) quien quisiese con facilidad le pueda hacer, porque mi industria se han escrito doce libros de lenguaje propio y natural de esta lengua mexicana, donde allende ser muy gustosa y provechosa escritura, hallarse han también en ella otras maneras de hablar, y todos los vocablos que esta lengua usa, tan bien autorizados y ciertos como lo que escribió Virgilio, y Cicerón, y los demás autores de la lengua latina.”

Així, Sahagún ens confirma que la comparació que els poetes nàhoes fan entre el cor de l'home i els llibres de pintures no és gratuïta:

*Llibre de pintures
és el teu cor.
Has vingut a cantar,
toques el teu tabal,
oh cantor!*

Bibliografia

- Alcina Franch, José. *Arqueólogos o anticuarios. Historia antigua de la Arqueología en la América Española*. Barcelona: del Serval, 1995
- Alcina Franch, José. *Códices Mexicanos*. Madrid: Mapfre, 1992
- Ayala Falcón, Maricela. "Escritura maya". *Arqueología Mexicana*, núm 70, vol. 12, pàgs. 36-39
- Batalla Rosado, Juan José. "Nuevas hipótesis sobre la historia del Códice Tudela o Códice del Museo de América". *Revista Española de Antropología Americana*, núm. 23-1993, pàgs. 113-134
- Batalla Rosado, Juan José. "La perspectiva planigráfica precolombina y el Códice Borbónico: página 31-escena central". *Revista Española de Antropología Americana*, núm. 31-2001, pàgs. 131-163
- Brotherston, Gordon. *La América indígena en su literatura: los libros del cuarto mundo*. Mèxic: FCE, 1997
- Bucchi, Marina i Claudio Cavatrunchi. "Aztechi, signori dell'altopiano". *Archeo*, núm. 10, 2003, pàgs. 82-105
- Ciudad Ruíz, Andrés. "El Códice Tro-Cortesiano del Museo de América de Madrid". *Revista Española de Antropología Americana*, núm. 30-2000, pàgs. 9-25
- Davies, Nigel. *Los aztecas*. Barcelona: Destino, 1973
- Fux, Batia. "Códice Boturini o Tira de la Peregrinación". *México en el tiempo*, núm 21, 1997
- Hernández de León-Portillo, Ascensión. "Lenguas y escrituras mesoamericanas". *Arqueología Mexicana*, núm 70, vol. 12, pàgs. 20-25
- Johansson, Patrick K: "La relación palabra/imagen en los códices nahuas". *Arqueología Mexicana*, núm 70, vol. 12, pàgs. 44-49
- León-Portilla, Miguel. *Los antiguos mexicanos a través de sus crónicas y cantares*. Mèxic: FCE, 1977
- León-Portilla, Miguel. *Aztecas-Mexicas. Desarrollo de una civilización imaginaria*. Madrid: Algaba, 2005
- León-Portilla, Miguel. "Estratigrafía toponímica. Lengua y escritura." *Arqueología Mexicana*, núm 70, vol. 12, pàgs. 26-31
- León-Portilla, Miguel. *Visió dels vençuts. Relacions indígenes de la conquesta*. Barcelona: El Llamp, 1987
- Muriel, Josefina. "Las indias cacicas en la época virreinal". *Arqueología mexicana*, núm, 29, vol. 5, pàgs. 56-63
- Oudijk, Michel R. "La escritura zapoteca". *Arqueología Mexicana*, núm 70, vol. 12, pàgs. 32-35
- Prem, Hanns J. "La escritura de los mexicas". *Arqueología Mexicana*, núm 70, vol. 12, pàgs. 40-43
- Séjourné, Laurette. *Pensamiento y religión en el antiguo México*. Mèxic: FCE, 1980
- Vaillant, George C. *La civilización azteca*. Mèxic: FCE, 1980
- Vázquez Chamorro, Germán i Fernando Caballero Baroque. "Sobre la escritura en Mesoamérica". *Revista de Arqueología*, núm. 7, pàgs. 36-44

Notes

- [1](#) Es pot llegir a *Obres Completes de Tísner II. Novel·les 2*, editat per Pòrtic, 1992
- [2](#) El nom de còdex amb que coneixem actualment aquests documents respon a la tradició medieval europea i significa senzillament llibre manuscrit.
- [3](#) L'*Arte de la lengua mexicana* (1547) de Fra Andrés de Olmos, el *Vocabulario castellano-mexicano* (1555) de Fra Alonso de Molina, l'*Arte en la lengua de Michoacan* (1558) de Fra Maturino Gilberto i el *Vocabulario en la lengua de Mechoacan* (1559) en són alguns exemples.
- [4](#) Juan de Zumárraga, primer bisbe de Mèxic.
- [5](#) Fra Diego de Landa, bisbe de Yucatan
- [6](#) El Període Preclàssic es data entre el 600 aC i el 200 dC. Vegeu el quadre amb la cronologia dels horitzons mesoamericans.
- [7](#) *Tolteca*, poble mesoamericà que serveix com a model cultural dels mexiques. El nom de *tolteca* va arribar a ser sinònim de gran artesà, d'artista.
- [8](#) Nom nàhoa equivalent a escriba.
- [9](#) És per això que els registres en esteles i pintures murals és tant important.